

De kip

Van orakelhoen tot productiekip

Een historisch perspectief

Oorsprong en vroege geschiedenis

Kleurslagen van Nederlandse Hoenders. Kleurslagen worden gebruikt om de verschillende rassen te herkennen. (foto's Wilma Taks)

De vroege geschiedenis van de hoenders

Duizenden jaren geleden moeten de eerste hoenders in Zuid-Oost Azië, op zoek naar voedselresten, de sprong hebben gewaagd van de rand van het woud naar menselijke nederzettingen. Via handelsmissies en volksverhuizingen verspreidden tamme hoenders zich geleidelijk van Azië, via Mesopotamië en Griekenland naar West-Europa. Het is niet duidelijk wanneer tamme hoenders voor het eerst in Nederland werden gehouden, en hoe ze hier terecht zijn gekomen. Julius Caesar (100-44 v.Chr.) maakte als één van de eersten melding van hun aanwezigheid in onze streken.

De oudste opgravingen uit terpen in Friesland wijzen echter op het voorkomen van hoenders vóór de komst van de Romeinse overheersing.

Hoenders waren niet alleen een makkelijk te onderhouden en vervoeren bron van voedsel maar hadden ook een krachtige symbolische waarde. De Romeinen bezaten bijvoorbeeld al orakelhoenders. Als offerdier aan Esculaap, de god van de geneeskunst, stonden ze symbool voor kracht en gezondheid.

Het Nederlandse hoen (of kip, waarmee we meestal hetzelfde dier bedoelen) staat symbool voor onze eeuwenlange verbondenheid met de kleinschalige landbouw. Al naar gelang de tijdgeest komt het tamme hoen in veel gedaanten voor: van onopvallende scharrelaar bij kleine boeren tot adellijk pronkstuk, en van zinnebeeld van 'vleselijk genot' tot productiekip. Deze brochure biedt een kort overzicht van de rol van de verschillende hoenderrassen in de landbouwgeschiedenis, en van de rijke diversiteit aan rassen en kleurslagen.

Bronzen haan uit Romeins graf in Buchten, Collectie Limburgs Museum Venlo.
Bron: Provinciaal Bodemdepot Maastricht.

De Middeleeuwen

Hoer als object van bijgeloof

In het volksgeloof speelden in ons land hoenders een prominente rol. Het met veren en al koken van een zwarte kip was een middel om de duivel uit te bannen. Zwarte kippen werden bij nog meer rituelen uit het volksgeloof gebruikt. Men legde een hemd in de kippenmest, liet het drogen en trok het aan in de overtuiging hiermee wonden sneller te helen. Men geloofde ook dat spierpijn te bestrijden was door het eten van fijn gemalen eierschalen vermengd met suiker. Eieren gelegd op Witte Donderdag genazen epilepsie dacht men. In verschillende landen symboliseren eieren tijdens Pasen vruchtbaarheid. Vooral de (goede en niet te vette) haan heeft grote naam verworven als zinnebeeld van 'vleselijk genot'. Wordt een vrouw door onze Oudhollandse schilders afgebeeld, terwijl ze een haan aangeboden krijgt, dan moet dat voldoende zijn om ons het schaamrood op de kaken te jagen.

Zittend de 'kiepnkeerl' met zijn 'ben'. Bovenin zaten meestal garens, elastiek, knopen, cichorei, koffie etc. Onderin gingen de kippen die meestal als ruilwaar werden verkregen van boeren, net als de door de boerin getoonde eieren. De kiepnkeerl liep met zijn ben van boerderij naar boerderij en droeg daarmee bij aan de verspreiding van kleurslagen en rassen. Bron: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

De Zwartkuif: opkomst en ondergang van een moderas

Omstreeks het jaar 1475 woonde er in Kennemerland (rondom Haarlem) een kluzenaar, Peter Jaspersz. geheten, die er een groot aantal witte hoenders op na hield met zwarte kuiven. Deze dieren legden veel grote smakelijke eieren, waren bestand tegen ons klimaat en leverden, wat in die dagen van veel belang was, een smakelijk en mals gebrad. Volgens de verhalen zijn alle dieren in de 16e eeuw door een Spaanse edelman, Don Pièdro de Santiago, meegenomen naar zijn kasteel in de buurt van Santiago. Juist door de afwijking van de gangbare hoenderrassen, met hun grote contrasterende kuif, vormden deze hoenders iets exclusiefs, dat zo ver ging dat dieren door Karel V, de Spaanse vorst, cadeau gedaan werden aan belangrijke onderdanen en vrienden. Op deze wijze werden de dieren over Europa verspreid, waaronder ook weer naar Nederland. In de 19e eeuw raakte het dier uit de gratie.

Gabriël Metsu, *De vogelverkoper*, 1662. Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Gemäldegalerie. (foto Hans Peter Klut)

De kip of het ei

Als gelovig man was de beroemde Italiaanse natuurwetenschapper Ulisse Aldrovandi (1522-1605) snel klaar met de toen al courante 'kip-of-ei discussie': "[de heilige] boeken leren ons dat de dieren werden geschapen toen de wereld is ontstaan; zodoende was de kip niet van het ei afkomstig, maar uit het niets."

In de Gouden Eeuw zien we op Nederlandse schilderijen een rijke variatie aan hoenders en ander pluimvee verschijnen.

Jan Steen, *De hoenderhof*, 1660. Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag.

Hoenderrassen in Nederland

Een staalkaart van rassen

De 20 in Nederland geregistreerde hoenderrassen kunnen in vier categorieën worden ingedeeld: landhoenders, sierhoenders, krielrassen en de Nieuwe Nederlandse Hoenderrassen. Hieronder een overzicht aan de hand van tekeningen van C.S.Th. van Gink, die in de jaren '20 van de vorige eeuw voor het eerst alle bekende rassen gedetailleerd in beeld bracht.

Assendelfter

Groninger Meeuw

Hollandse witkuif

Brabanter

Barnevelder

Schijndelaar

Nederlandse Sabelpootkriel

Hollandse Hoen

Chaams Hoen

Kraaikop

Nederlandse Baardkuifhoen

Welsumer Hoen

Noord-Hollandse Hoen

Hollandse Kriel

Friese Hoen

Drentse Hoen

Uilebaard

Lakenvelder

Twentse Hoen

Eikenburger Kriel

Landhoenders

De gepelde en patrijskleurige landhoenders zijn de oudste in ons land bekende rassen. Tot de gepelde Nederlandse hoenders rekenen we de Assendelfter, het Hollandse, Friese en Chaams hoen, en de Groninger meeuw. Het Drentse hoen behoort tot de patrijskleurige Nederlandse hoenders. Kenmerk van de landhoenders is dat ze goed hun eigen kostje bij elkaar kunnen scharrelen en zeer beweeglijk zijn. Vanwege de goede eierproductie kreeg deze groep in Engeland en Duitsland de naam 'Alle dag leggers'.

Sierhoenders

Typerend voor de sierhoenders zijn een uitzonderlijke vorm en/of een bijzondere bevedering zoals kuif, baard, of voetbevedering. Tot de Nederlandse sierhoenders rekent men de Hollandse Witkuiven, de Kraaikoppen en de Nederlandse Uilebaarden. Deze drie rassen werden als eerste op de rassenlijst van de NHC opgenomen. Later werden daar de Brabanters en de Nederlandse Baardkuifhoenders aan toegevoegd. Volgens sommige auteurs zijn sierhoenders voor het eerst in de vroege Middeleeuwen door Nederlandse zeevaarders uit het aan de Oostzee grenzend deel van Rusland meegenomen. Hoenders met kuif of baard waren een luxeartikel. Daarvan afgeleid is daarom een andere lezing over de oorsprong, namelijk dat sierrassen afkomstig waren uit het grensgebied tussen Rusland en Iran en via Italiaanse handelsroutes naar Europa zijn gekomen. Vanwege de bijzondere kleuraftekening rekenen wij de Lakenvelder ook tot de sierhoenders.

De Nieuwe Nederlandse Hoenderrassen

De vijf rassen Barnevelder, Welsumer, Twentse hoen, Schijndelaar en Noord-Hollandse hoen zijn te beschouwen als nieuwe, in de 19e en 20e eeuw ontstane Nederlandse hoenderrassen. In 1843 brak voor de pluimveegeschiedenis een nieuwe periode aan. In dat jaar werden hoenders uit China in Engeland geïmporteerd, die Cochins werden gedoopt. In dezelfde periode begonnen Westeuropese steden sterk te groeien. Er ontstond hierdoor een grote vraag naar eieren. De bruine eieren, vooral van de Barnevelder en de Welsumer, veroverden de markt. Het Twentse hoen is zonder bijdrage van deze geïmporteerde Cochins ontstaan en heeft een geheel eigen verschijningsvorm. Het Noord-Hollandse hoen is ontstaan door de vraag van de Amsterdamse markt naar slachtpluimvee. De Schijndelaar is aan het eind van de 20e eeuw ontstaan in Schijndel.

Krielrassen

Naast de grote hoenders met de daarvan afgeleide dwergen, telt Nederland een drietal zelfstandige krielrassen waarvan geen grote tegenhanger bestaat. Tot deze categorie behoren de Nederlandse Sabelpootkriel, de Hollandse kriel en de Eikenburger kriel, een ras dat pas in de jaren zeventig van de 20e eeuw in de buurt van Eindhoven is ontstaan.

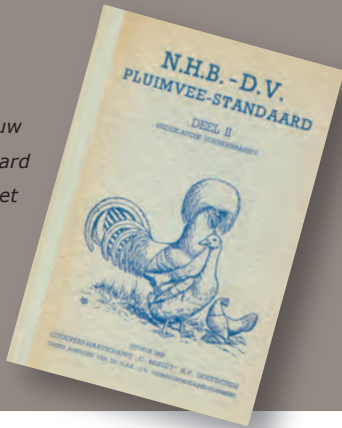
Bron: C.S.Th. van Gink, Hoenderrassen, Amsterdam 1926.

© A.W. van Wulfften Palthe, Fonds Pluimveebelangen, NHDB.

Specialisatie, schaalvergroting en innovatie

De pluimveehouderij heeft zich vanaf ongeveer 1900 sterk ontwikkeld. Import van goedkoop graan uit Amerika en de aantrekkelijkheid van hoenders als bijverdienste, stimuleerden een meer bedrijfsmatige pluimveehouderij (vooral onder de armere boeren op de zandgronden van Gelderland, Brabant en Limburg). De toenemende kennis van de erfelijkheidsleer, de ontwikkeling van fokprogramma's en de groeiende buitenlandse afzetmarkt voor eieren, werkten specialisatie en schaalvergroting verder in de hand. In 1907 was er voor het eerst sprake van een exportoverschot van eieren.

In de jaren '50 van de 20e eeuw verscheen een officiële standaard voor alle rassen. Inmiddels heet de gefuseerde bond Kleindier Liefhebbers Nederland (KLN), de koepelorganisatie voor 10.000 hobbymatige kleindierliefhebbers.

De opkomst van de bedrijfsmatige pluimveehouderij ging gepaard met een verdere organisatie van de bedrijfstak. Mijlpalen waren de oprichting van de Nederlandsche Hoender Club (NHC) in 1900 door R. Houwink Hzn en de Vereeniging tot bevordering der Pluimveehouderij en tamme Konijnenteelt in Nederland (VPN). De VPN droeg vooral bij aan het bevorderen van de houderij door de coöperatieve afzet van producten, het geven van voorlichting en het oprichten van proefstations. Met gekleurde afbeeldingen en beschrijvingen werd in 1902 door de NHC een begin gemaakt met een rassenlijst voor de Nederlandse hoenders. Kort daarna volgden de eerste rasbeschrijvingen. In de vijftiger jaren verscheen een officiële standaard voor alle Nederlandse rassen in vijf delen. De in deze brochure gebruikte indeling in landhoenders, sierhoenders, krietrassen en nieuwe hoenderrassen is hiervan afgeleid.

De Barnevelder: ooit kampioen leghoen
De Barnevelder staat symbool voor de groeiende export en industrialisatie van de Nederlandse hoendersector. Rond 1850 werden in Barneveld enkele Cochins uit Engeland gehouden waarvan de bruine eieren erg in trek waren. Daardoor kwam er veel vraag naar hanen van dit ras. In 1885 werden de Cochins gekruist met Brahma's en Langshans (ook uit China). Omstreeks 1900 vertoonden kippen in de omgeving van Barneveld een toenemende uniformiteit. Een naam hadden ze toen nog niet, al spraken sommigen al wel van 'Amerikaanse Nuthoenders'. In 1898 meldde een fokker uit Barneveld dat hij door kruising een 'zeer fraai sterk en zwaar leghoen' had verkregen, met een 'goede winterleg'. In 1906 vond kruising van deze hoenders plaats met Buff Orpingtons, waarna doelbewust werd geselecteerd op uniformiteit in kleur en type. In 1911 werden de eerste 'Barnevelders' ingezonden naar de Landbouwtentoonstelling in Den Haag en in 1921 kon 'een voorlopige standaard' voor het bedrijfsras worden opgesteld. De sterke, bruine schaal was van groot belang voor export naar Engeland. De opkomst van de hybride fokkerij in de jaren '50 betekende echter het einde van de Barnevelder als toonaangevend leghoen.

De twee wereldoorlogen en de economische crisis in de jaren '30 van de 20e eeuw maakten duidelijk dat de sector alleen de internationale concurrentie zou kunnen overleven indien op grote schaal geïnvesteerd werd. Innovaties zoals grote broedmachines, kachel-kunstmoeders en droogvoerdersmethoden deden in de jaren '50 hun intrede, net als de eerste volautomatische legbatterijen enkele jaren daarna. De overheid speelde een belangrijke rol in de regulering en de ontwikkeling van de pluimveesector tot gespecialiseerde productie van eieren of van pluimveevlees. In 1975 waren er bijna 19 miljoen leghennen, op ruim 3.000 bedrijven. In 2015 waren er nog ruim 1.000 bedrijven, die in totaal meer dan 35 miljoen leghennen hielden. De eierproductie per kip is in 50 jaar verdubbeld tot meer dan 400 eieren per kip in 100 weken.

De eerste geïmporteerde Italiaanse hoenders eind 19e eeuw in Nederland. Bron: Ad Taks. (foto grootmoeder V.d. Kaa, Ulicoten)

Vleeskuikenmoederdier uit de professionele pluimveehouderij.

'Cafetariabatterij', één van de eerste legbatterijuitvoeringen, een innovatie die in de jaren '50 uit Amerika werd overgenomen. Bron: E.H. Ketelaars, Historie van de Nederlandse pluimveehouderij, Barneveld 1992.

Vanaf 1900 werden in Nederland de 'boerenkippen' vervangen door Witte Leghorns, Rhode Island Reds, Barnevelders, Welsumers en Noordhollandse Blauwen. Vooral de donkerbruine Barnevelders hebben een tijd lang veel succes gehad. Midden jaren '30 gingen bedrijven over op het fokken van 'zuivere stammen' en verkregen hun inkomsten uit de verkoop van kuikens, jonge hennen en hanen. Er ontstond ook een nieuwe groep bedrijven, de vermeerderingsbedrijven, die hun kuikenmateriaal en hun hanen van de fokbedrijven betrekken en broedeieren afleveren.

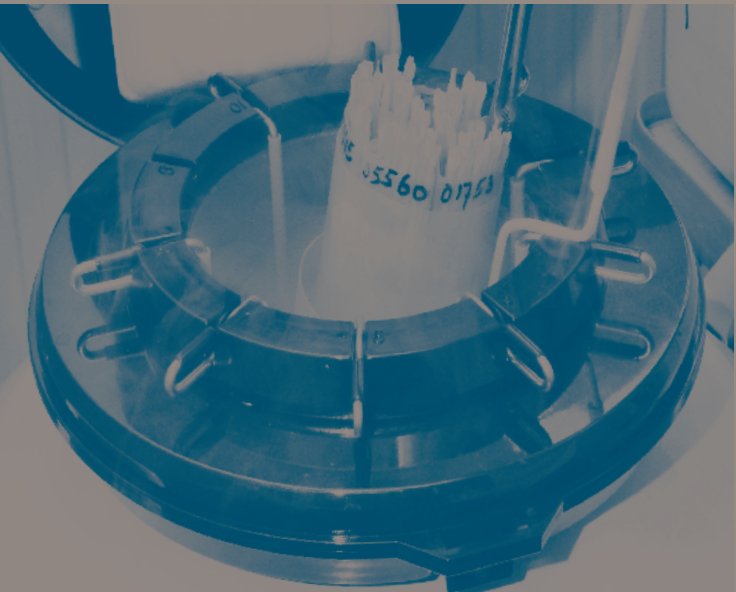
Begin jaren '50 waaide de in de Verenigde Staten succesvolle hybridenfokkerij over naar Nederland. Fokbedrijven brengen hybride leghennen of vleeskuikens op de markt, en pluimveehouders maken een keuze

welk 'merk' geschikt is voor het eigen pluimveebedrijf. Fokkerijbedrijven houden zuivere lijnen in stand en selecteren binnen deze lijnen. Door middel van kruising van verschillende lijnen wordt het optimale hybride eindproduct gemaakt, waarbij ook het zogenoemde heterosis effect maximaal wordt benut.

Anno 2017 is het grootste deel van de legkippen en vleeskippen afkomstig van een paar mondiaal opererende fokkerijbedrijven. Het in Boxmeer gevestigde Nederlandse fokbedrijf Hendrix Genetics is één van de wereldspelers die de wereldwijde pluimveehouderij van leghennen voorziet. Fokkerijbedrijven zijn kennisintensief en maken gebruik van moderne methoden en inzichten om de efficiëntie van hun fokprogramma's en de concurrentiepositie in de markt continu te verbeteren.

Behoud van genetische diversiteit

Eind jaren '60 dringt het besef door dat selectie het behoud van de diversiteit van Nederlandse hoenderrassen ondermijnt. De moderne fokmethoden hebben geleid tot hoogproductieve rassen en de oude rassen kunnen het qua productie niet meer tegen de moderne hybriden opnemen. Liefhebbers van het in standhouden van oude rassen uit onze nationale cultuur, en een herwaardering van regionale levensmiddelen en levensstijl geven echter een nieuwe impuls aan het behoud van de Nederlandse hoenderrassen.

Sperma van hanen opgeslagen in de genenbank van CGN.
Bron: Centrum voor Genetische Bronnen Nederland (CGN).

De uitbraak van vogelgriep in Nederland aan het begin van de 21e eeuw en de bestrijding van deze ziekte vormde een directe bedreiging voor het voortbestaan van zeldzame kippenrassen. Op dat moment werd besloten om ook genetisch materiaal van Nederlandse hoenderrassen veilig te stellen in de genenbank. Inmiddels is hanensperma van alle Nederlandse hoenderrassen opgeslagen in de vloeibare stikstof.

Het CGN werkt nauw samen met de Stichting Zeldzame Huisdierrassen die zich samen met de Nederlandse Hoenderclub inzet voor de instandhouding van Nederlandse hoenderrassen.

Bijna uitgestorven Chaams hoen wordt Slow Food hype

Het Chaams hoen, plaatselijk Chaamse kiep genoemd, werd in de 19e en begin 20e eeuw ten zuiden van Breda op vele boerenerven gehouden als nuthoen. Het stond bekend als een zeer gehard ras. Naast een relatief hoge eierproductie stonden vooral de kapoenen, ofwel gecasteerde hanen, bekend om hun bijzondere vleessmaak.

Het Chaams hoen raakte echter in de vergetelheid en werd aan het einde van de 20e eeuw zelfs met uitsterven bedreigd. Ter behoud van het hoen werd in 2001 de Chaamse Hoender Club opgericht. Door het promoten van het Chaams hoen als delicatessie binnen de Slow Food beweging, de verkoop van souvenirs, en als bron van inspiratie voor kunstenaars is de bekendheid van dit hoen inmiddels sterk vergroot. Hierdoor is dit hoen weer verankerd in de streek van herkomst.

CGN

Het Centrum voor Genetische Bronnen Nederland (CGN) voert Wettelijke Onderzoekstaken (WOT) uit voor het Ministerie van Economische Zaken (EZ) op het terrein van behoud en bevordering van duurzaam gebruik van genetische bronnen. Genetische bronnen hebben nu of in de toekomst waarde voor voedselproductie en landbouw. Het CGN houdt zich bezig met het behoud van genetische bronnen van gewassen, landbouwhuisdieren en bomen.

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

Deze brochure is mogelijk gemaakt door een subsidie van het Ministerie van Economische Zaken.

Lay-out: Neo & Co, Velp

Centrum voor Genetische Bronnen Nederland

Postadres

Postbus 16
6700 AA Wageningen

Bezoekadres

Droevendaalsesteeg 1
6708 PB Wageningen

cg@wur.nl

www.wur.nl/cgn

Colofon

Deze brochure is samengesteld door Robin Pistorius (Robin Pistorius Advies) in opdracht van het Centrum voor Genetische Bronnen Nederland (CGN) van Wageningen University & Research. De inzet van Ad Boks (Stichting Zeldzame Huisdierrassen), Luuk Hans (Nederlandse Hoender Club en Stichting Zeldzame Huisdierrassen), Sipke Joost Hiemstra en Rita Hoving (Centrum voor Genetische Bronnen Nederland (CGN) van Wageningen University & Research), Piet Kroon en Ad Taks (Nederlandse Hoender Club), was essentieel voor de totstand-koming van deze brochure. Bovendien zijn waardevolle adviezen gegeven door Ernest Bokkers (voorheen Productschappen Vee, Vlees en Eieren), Ferry Leenstra (Wageningen Livestock Research) en Cees Schelling (Nederlands Pluimveemuseum).

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH